

ПЕТРОВА О.  
(Одеса)

## МІЖ ТРАДИЦІЙНІСТЮ ТА МОДЕРНІСТЮ: РИТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ДНЯ НАРОДЖЕННЯ (за матеріалами Одещини)

Святкування дня народження – унікальний складний соціокультурний феномен, цікавою особливістю якого є паралельне побутування декількох форм його вираження. Найбільш архаїчними за своїм змістом та формою є розповсюджені, насамперед в сільській місцевості, так звані «іменні свята». У міському середовищі переважає сучасний варіант цього свята – день народження. Відсутність ряду істотних моментів надає йому нового змісту.

Доцільно розглянути традицію відзначати особисті свята в контексті обрядів, що маркують вузлові моменти життєвого шляху людини. А тому є сенс почати від моменту народження.

Особливий статус новонародженого виявляється в тому, що протягом певного терміну (до хрещення або впродовж першого року) він ніби не існує, не наділений атрибутами, обов'язковими для кожної людини. Традиційний механізм «культурного будівництва» особи включав багато ініціаційних актів. Деякі з них продовжують своє існування і дотепер, у них протягом довгого часу зберігається ряд пережитків, забобонів, охоронних обрядодій, відчувається вплив релігійного обряду.

Відзначимо найбільш суттєві моменти початкового етапу ритуального сценарію життя, досить поширені в сучасному світі. Перш за все, це обряди ім'янаречення, хрестин та святкування першого року життя дитини. Стратегія дій у зазначених ритуалах полягає в прагненні включити дитину в світ людей, наділити її культурними властивостями та ознаками.

Одержання імені є найбільш важливим механізмом включення новонародженого в соціум. Досі в українському середовищі існує звичай називати дитину до хрестин «лялькою» і лише повертаючись із церкви хрещені батьки, передаючи через поріг дитину, оголошують: «Ляльку взяли, Наталю привезли» [7]. Аналогічний звичай зустрічаємо і серед болгарського населення Бессарабії – «Взех ти гу єврейчи, даваши ти гу християнчи» [20] «Взяли єврейчика, даємо християнина» (болгарські тексти даються у діалектній транскрипції).

Сталою є жива до сих пір традиція давати людині в момент хрещення друге, таємне ім'я. Згідно з польовим матеріалом, воно відоме лише його носію та дуже близькому колу родичів [3]. Перше служить для повсякденного спілкування, а друге – вживається лише у виняткових випадках. Така подвійність імен носить, перш за все, охоронний характер [23, 99]. Про це свідчить народне уявлення, що будь-яке замовляння має силу лише при виголошенні імені того, на кого воно спрямоване.

Серед багатьох слав'янських народів продовжує існувати традиція обирати ім'я по святцях, тобто називати дитину ім'ям святого, день пам'яті якого був найближчим. У росіян-старообрядців Одещини зафіксовано, що хлопчиків слід називати іменем святого, день святкування якого випадає після дня народження, а дівчинку – до дня народження або в день народження [19].

Інший принцип вибору імені – за померлими чи живими родичами. Останній досі застосовується серед болгарського населення Бессарабії. Традиційно ім'я новонародженому давала хрещена мати за православними святцями (якщо день народження збігається з днем вшанування святого) або за іменем предка по батьківській лінії [14, 457]. Таким чином, вибір імені був надто обмежений традицією, в цілому, відіграючи важливу регламентувальну роль у житті людини від народження до смерті.

Встановлений порядок зберігається і в сучасному болгарському середовищі, хоча існує доволі багато винятків із цих правил. Часто дитину називають сучасним ім'ям, не характерним для традиційного болгарського іменника, але, добираючи ім'я так, щоб його перша літера збігалася з ім'ям предка чи святого, тим самим віддаючи належне старій традиції і одночасно не відстаючи від моди [3].

Досі побутує думка про те, що коли дати дитині ім'я якоїсь видатної талановитої людини чи успішного родича, то до неї перейдуть усі якості, притаманні цій людині. І навпаки, ім'я родича з нещасливою долею могло негативно вплинути на долю новонародженого [18].

Таким чином, за допомогою імені новонароджений включається в ту чи іншу послідовність (святих або людей) і ототожнюється з усіма колишніми носіями даного імені [4, 24]. Такі святі чи предки сприймаються в народі як персоналізовані заступники людей, названих на їх честь і в календарі відзначаються особливими обрядами.

Наступний етап – хрещення – характеризується народно-релігійними рисами і в сучасній свідомості залишається основним, життєво важливим обрядом. Слід зазначити, що ця ритуальна («перехідна») ситуація залишається актуальною не лише для новонародженого, але й для близь-

ких у зв'язку з переорганізацією статусно-комунікативної системи [10, 172].

Найбільш показовим і насиченим традиційними ритуальними діями на сучасному етапі розвитку родинної обрядовості залишається перший день народження дитини (укр. – «пострижини», «стрижки», «застрижини»; рос. – «постриги», «именины»; болг. – «гудина», «именинка»); який обов'язково святкується як сільськими мешканцями, так і міськими. Виповнення року дитині вважається урочистою сімейною подією і відзначається зі збереженням традиційних елементів.

Запрошуються названі батьки дитини, близькі родичі та знайомі. У сім'ях, які за походженням ще тісно пов'язані з селом, відбуваються і традиційні «пострижини» дитини. У давнину основними елементами пострижин були посадка дитини на об'єкт або поруч з об'єктом, який символізує чоловічу чи жіночу сферу життєдіяльності [12, 118]. Сьогодні ця схема трансформувалася в сучасний варіант – малюка садять на стілець, куплений хрещеними батьками і проводиться обряд застрижин: дівчинку стриже хрещена мати, а хлопчика – батько. За християнським обрядом хрещені спочатку вистригають копну волосся хрест навхрест (на чолі, потилиці та над скронями), а потім перший раз стрижуть повністю. Дійство супроводжується замовляннями, формулами-побажаннями здоров'я, росту, багатства [3].

Досі зберігається табу на викидання першого стриженого дитячого волосся. Як правило, його зберігають, а потім показують вже дорослим дітям. У болгарських селах Бессарабії ще фіксуються більш архаїчні варіанти. Наприклад, в с. Нагорне Ренійського р-ну при стрижці мати дитини стоїть поряд і тримає в руках свічку. Стрижене волосся вона змішує з воском і кладе на верх дверної коробки з такими словами: «*Дай Бог дэ пураеш висок, кэшту айта вратата*» [-20] («Дай Бог, щоб був на зріст, як ці двері»).

Модифікованим відголоском ритуалів, направлених на отримання долі, виступає поширений у сучасній культурі варіант ворожіння, який здійснюється в процесі обрядової стрижки. Перед дитиною розкладаються предмети, які символізують ту чи іншу сферу діяльності, і дають дитині право вибору. Вважається: до якого предмета торкнеться дитина, такими властивостями вона буде наділена в дорослому віці. Найчастіше кладуть гроші, які символізують достаток, книжки або ручки – знак розуму, освіченості, іноді ставлять стакан, що означає в майбутньому прихильність до пияцтва [26].

Безпосередній зв'язок з майбутньою долею дитини простежується у звичаї зберігати, крім волосся, пуповину новонародженого. Архаїчний за своїм змістом звичай було зафіксовано в с. Вила Вінницької області, за яким на пуповині зав'я-

зують велику кількість вузлів, а потім на кожен день народження дитині дають розв'язати один такий вузол. За народними уявленнями цей ритуал допомагав «розв'язати» розумові здібності дитини, зробити її мудрою. З останнім розв'язаним вузлом пуповину необхідно було спалити, так як при новому зав'язуванні вузлів людина могла померти. У зв'язку з цим навіть попіл пускали на вітер [9].

Взагалі народні уявлення про долю демонструють її як певну частину спільного блага, яким наділяється людина. Доречно згадати, що для всієї східнослов'янської культури характерно порівняння долі зі шматком, який кожний отримує від спільного пирога. Цю тезу доводять і похідні від слова «доля» – «судьба», «участь», «удел» (від дієсл. «делить») [15, 374].

Отримання долі пов'язується з актом народження, а також з причетністю до певного роду. Донині у деяких народів зберігається вірування в міфічних персонажів, які визначають долю новонароджених. Яскравим прикладом сказаного виступають болгарські *урисници* – три антропоморфні істоти, які з'являються в помешканні породіллі у першу ніч після пологів. Зазвичай вони являються уві сні будь-якій дорослій людині, що перебуває поруч з породіллею, і сперечаються між собою: спочатку перша нарікає долю, потім друга змінює все сказане першою і лише третя, як правило, виносить остаточне рішення [28]. Аналогами болгарських «урисниць» виступають давньогрецькі «мойри», скандинавські «норни», римські «парки» та ін. [8, 482].

Отже, момент отримання долі може вважатися одним з кульмінаційних моментів у циклі обрядів першого року життя. Попри видиму простоту свого функціонування, цей акт сповнений глибоким міфологічним змістом.

Ритуальне перетворення «новонароджений – людина» завершується святкуванням першої річниці дитини, за допомогою низки дій вона відповідає тим традиційним маркерам, які прийняті в даній культурі. Цей перехідний момент вважається відповідною ситуацією в людському житті, котра пов'язана з уявленням про вік як строк життя, впродовж якого витрачається відведена кожній людині життєва енергія. Відповідно, смерть людини є результатом виснаження життєвої сили [6, 124].

Слід відзначити, що кожний віковий період життя повторює загалом увесь життєвий шлях. Свою частку життєвих сил людина отримує при народженні, але разом з тим в наступних ритуалах колишня доля визнається витраченою і виникає необхідність в отриманні нової, тобто додаткової, необхідної для нового етапу.

Універсальним засобом та механізмом символізації нового стану є ритуал. Традиційно в дослідженнях східнослов'янської обрядовості ви-

діляють три основних перехідних ритуали, які маркують початок життєвого шляху, середину (весілля) та кінець (похорон). Але насправді така схема покриває не всі значущі переходи. Доцільно згадати про місце рекрутського обряду, який отримав на східнослов'янському ґрунті характер юнацької ініціації [4, 63].

Не менш вагомим, глибоко пронизаним традицією є обряд щорічного святкування дня народження, в якому поєднується календарна циклічність часу та її зв'язок з людським віком.

Про те, що ця традиція виникла досить давно свідчать літературні джерела XVII ст., де неодноразово згадується про іменні обіди з великою кількістю гостей у царів, вельмож, офіцерів на честь членів їхніх родин. Обов'язковим атрибутом такого свята були іменні калачі, які пекли не лише в домі, де був іменинник. Наприклад, існував такий звичай, коли рідні, знайомі, сусіди посилали іменинникові величезні пироги, що теж називалися «іменинники». Всі, хто прислав пироги, ввечері приходив у гості. Існувала і протилежна традиція, за якою різноманітні калачі пекли в домі іменинника і ще напередодні свята розносили родичам та знайомим (залежно від поваги до нього, обдарований отримував пиріг з кашею, капустою, куркою, рибою), запрошуючи ввечері до столу [24, 77].

Часто святкування іменин розтягувалося на декілька днів. У перший день уся сім'я йшла до церкви на обідню, а також додатково замовляли молебень. Потім рідня ненадовго поверталася в дім іменинника, щоб поздоровити його з особистим святом. У другій половині дня влаштовувався іменинний обід [27, 149].

У зазначений період іменини членів сімей були найбільш стабільним і повторюваним сімейним святом. Іменини відзначалися кожен рік у день того свята, на честь якого була названа людина, а не день народження. Якщо спочатку різниця була невеликою – 7–8 днів, то згодом, коли старе правило стало застосовуватися не завжди і дитина могла отримати за бажанням батьків будь-яке ім'я, аби воно значилося в святцях, іменини зовсім втратили зв'язок з днем народження [22, 261]. Уже в XIX ст. іменини називають «днем ангела».

В середині XX ст. в середовищі мешканців міста, особливо в багатих сім'ях, виникає нова традиція святкування іменин у день народження членів сім'ї. Характерно, що вона швидко поширилася й на села, де не було звичаю святкувати день народження, окрім року дитині. Таким чином, сьогодні можна спостерігати паралельне побутування двох форм цього свята: традиційної, у вигляді святкування іменинних днів та сучасної – у вигляді дня народження.

Щорічне святкування дня народження – звичайне явище в сімейному побуті сучасних громадян, яке виконує різні соціальні функції. У кож-

ній місцевості в обряд включається щось своє, місцеве, але існує ряд знакових атрибутів, які визначають цілісну структуру цього свята.

Першим обов'язковим атрибутом залишається кулінарний символ [4, 123] – святковий пиріг, а частіше торт. Іменинний торт, якщо розглядати день народження з точки зору ритуалу, втілює в собі ту частку життєвої енергії, яка була витрачена в попередній віковий період. Обряд дня народження переконує у тому, що на кожному новому (відзначеному ритуалом) етапі життя людина наділяється новою долею. Це пов'язано з тим, що вік (життя від народження до смерті) застосовується для позначення не тільки всього життя, але й окремих його етапів [5, 40].

Виніс та розподіл торта між всіма присутніми гостями – кульмінаційний момент всього свята, в результаті чого не тільки головний герой ритуалу (іменинник), але й кожний окремих член соціальної групи отримує частину спільної долі після чергового перерозподілу.

Наступним знаковим елементом дня народження виступає обрядова трапеза, що символізує цілісність сім'ї. На день народження когось із членів родини всі близькі родичі намагаються зібратися за одним столом. Головна характеристика обрядової трапези – її підкреслена надлишкова та різноманітність, що символізує весь світ, поєднану долю, яка призначена для розподілу між всіма учасниками ритуалу [1, 37].

Якщо розглядати день народження крізь призму моделі переходу, то слід зазначити, що сам іменинник виступає частково в ролі лімінальної особи, а найбільш наближеним до нього рольовим та родовим персонажам також частково передаються його властивості. Таких осіб, що в силу родових чи рольових зв'язків гранично наближені до лімінальних персонажів, іноді називають сублімінарними персонажами [16, 19].

Перш за все, лімінальний код виступає при розташуванні гостей за столом. У термінах, характерних для обрядів переходу, можна сказати, що гості, як правило, розміщені в порядку послаблення міри лімінальності.

Інший код базується на певному мовленнєвому табу іменинника. Протягом усього свята іменинник мовчить, отримуючи поздоровлення і лише в кінці ритуалу це табу частково знімається, коли він вимовляє слова подяки усім гостям, що прийшли його привітати.

Взагалі сучасний день народження, особливо в міському середовищі, за останній час зазнав глибоких модернізаційних змін. Це пов'язано з надзвичайно суттєвою різницею у соціальному становищі сільських і міських жителів. До нових явищ слід віднести надзвичайну пишність цього свята, святкування за межами домашнього простору (в ресторанах, за містом), а також грошова форма подарунків.

Окреме місце в сучасній свідомості посідають особливі дати, які в культурі демонструють віковий символізм. Кросс-культурні дослідження доводять, що існує ряд загальнокультурних вікових стереотипів при виокремленні стадій життєвого шляху індивіда. Аналіз імперичного матеріалу розкриває ряд універсальних моментів аскриптивного характеру в уявленнях про ім'я як символ соціально-вікового статусу, а також про кордони повноліття.

Традиційно ім'я давалося дитині при хрещенні, але користуватись ним починали зазвичай із підліткового віку в формі напівімені (Дарка, Ванько). Близьче до межі повноліття з'являється право на ім'я (Іван, Одарка). Отримання по-батькові є важливим критерієм переходу до дорослості, змужніння.

Цікавий звичай, який демонструє межу повноліття, було зафіксовано в с. Білолісся Одеської області. Традиційно на святий вечір хрещеник несе вечерю хрещеним батькам у вигляді двох калачів. По завершенні вечері хрещений батько проводить ритуал обміну калачами – один калач зі свого столу міняє на калач з торби вечірника. Після досягнення хрещеником певного віку – 16 або 18 років (зазвичай це пов'язано з закінченням школи), він несе останню вечерю хрещеним батькам з подякою та подарунками. З цим візитом вечірник залишає обидва калачі у хрещених і більше не приносить вечерю взагалі.

Дуже поширеним є святкування так званих «круглих» дат, які відзначає здебільшого старше покоління. Ювілеї святкуються більш широко, запрошуються співробітники по роботі, друзі, сусіди. У трудових колективах стало традицією вітати співробітника з днем народження через телебачення, радіо, газету.

Щодо сільського середовища, то тут дотепер поруч із сучасним днем народження продовжує своє існування і більш архаїчна форма цього свята, яке в народі має назву день Ангела.

Деякі найбільш цікаві аспекти цього комплексу ритуальних практик на сучасному етапі переходу від традиції до модерності розглянемо на матеріалах балканських народів Південної України (греки, болгар, гагаузи).

Польові дослідження в місцях локального проживання зазначених етносів доводять, що особисті святкування складають одну з характерних особливостей календарного циклу. Етнографічний аналіз іменного циклу свят розкриває три основні моменти, пов'язані між собою певною закономірністю. По-перше, це елементи, пов'язані з відвідуванням церкви іменинником та його родичами; по-друге, оказіональний етикет як центральний момент усіх особистих свят; по-третє, приготування кулінарного атрибута у вигляді національної страви. Таким чином, подібні свята проходили за усталеною схемою, в якій

присутнє архаїчне інваріантне ядро: молитва, жертвоприношення та спільна трапеза.

Релігійну сторону обрядовості таких свят складає обов'язкове відвідування іменинником та його родиною церкви. До храму слід принести щось із продуктів харчування (хліб, вино, калач, солодоші) [17], а також речі особистого та домашнього вжитку – хустку, рушник, відріз полотна, гроші [25]. Після освячування харчі роздаються парафіянам, а речі складаються біля образу святого, що розцінюється як символічна форма жертвоприношення за здоров'я іменинника. Біля ікони святого також запалюється свічка і читається молитва з проханням про особисту долю іменинника.

У межах домашнього простору святкування іменин розпочинається з прийому гостей. Серед болгар Бессарабії було зафіксовано звичай, за яким кожен гість намагався прийти першим, оскільки він мав право здійснити ритуал обрядового умивання і отримати за це подарунок. Інформанти згадують, що в давнину збиралася молодь однієї *махали* (квартал села) і опівночі обходила усіх іменинників, які проживали поблизу. Перший гість приносив із собою глечик з водою і поливав на руки імениннику, якою той символічно мив обличчя [21]. Перший гість також намагався потягнути іменинника за вуха («за *здраве*). Якщо той був худорлявий, то тягнули в боки, щоб повнішав, а якщо був низьким на зріст, то тягнули наверх, щоб виріс високим [2].

У ролі подарунків на іменинні свята зазвичай виступали елементи одягу – сорочки, рушники, хустки, носки, капці, а також приносили калач, солодоші, спиртні напої. Виразний спосіб вручення подарунків зафіксовано в болгаро-гагаузьких селах – подарунок-річ імениннику давали не в руки, а клали на плече. Якщо дарували гроші, то вкладали в руку імениннику в момент рукостискання [13].

Іменинні свята обов'язково супроводжувалися жертвоприношенням на ім'я святого та приготуванням обрядової страви – *курбана*, який повинен був готувати сам іменинник. У деяких гагаузьких селах фіксувалися випадки, коли людина виявляла бажання віддати тварину (півень, баран) живою за своє здоров'я. У таких випадках її намагалися подарувати маленькій дитині, котра носила ім'я іменинника [11].

Виразна основа архетипу жертвоприношення не тільки стала головним змістом для іменинних дат, але й визначала категорію свята загалом. Дуже часто у бессарабських болгар старшого покоління поняття «*править курбан*» і «*праздник*» виступають у розмові в якості синонімів. Інші балканські народи Південної України аналогічно сприймають курбан у якості головного атрибута святкування. Показово, що саме цей елемент увійшов у практику відзначання сіль-

ських храмів (*Собор, Панаир, Храм, Сбор* та ін.)

Отже, традиція святкування іменинних свят є одним з унікальних явищ в календарній та сімейній обрядовості. Виникнувши на основі християнської традиції, цей обряд, попри деякі історичні трансформації, до теперішнього часу зберіг стійкість структури. У наш час деякі елементи цього свята поступово зникають, певним чином модифікуються, набувають ігрового розважального характеру. У переважній більшості сімей релігійне значення цього ритуалу втрачено, але сам він усвідомлюється як традиційне сімейне свято, яке супроводжується загальноприйнятими традиційними нормами.

Поряд зі святкуванням іменинних дат протягом календарного року, з 1960–1970-х рр. з'являються міські форми індивідуальних днів народження. Цей особистий компонент сучасного календарного циклу, безумовно можна вважати проявом модерності в культурі. З одного боку, емансипація особистості призводить до зміни традиційної системи ім'янаречення. Все частіше при виборі імені користуються не традиційними нормами, а модою на нові, престижні імена. З другого боку, урбаністична культура відриває окрему людину від сімейно-родинних зв'язків. Вони все більше стають номінально-формальними.

У результаті вжиток входить інновація святкування не іменин, а дня народження. Якщо для народжених у 1910–1930 роках фіксується елементарна відсутність знань про свою дату народження, то юридично-формальні зміни за радянської влади разом зі зміною світосприйняття призводять до чіткого усвідомлення календарного розташування свого походження. Отже, дивним чином співіснують традиційні іменні дні та особисті дні народження, утворюючи своєрідну систему подвійного обряду.

1. Алексеевский М. Застолье в обрядах и обрядовом фольклоре Русского Севера XIX–XX вв. (автореферат диссертации) – М., 2005. – С. 37.
2. Арабаджи В., 1922 р. н., болг., уродженець с. Криничне Ізмаїльського р-ну Одеської області.
3. Архів лабораторії кафедри археології та етнології ОНУ ім. І. І. Мечникова.
4. Байбурич А. Ритуал: между биологическим и социальным // Фольклор и этнографическая действительность. – Л., 1992. – С. 24.
5. Байбурич А. Ритуал в системе знаковых средств культуры // Этноязыковые функции культуры. – М., 1991. – С. 40.
6. Бочаров В. Антропология возраста. – СПб., 2001. – С. 124.
7. Бойчик О., 1927 р. н., укр., уродженка с. Білолісся, Тарбунарського р-ну, Одеської області.
8. Веселовский А. Народные представления славян. – М., 2006. – С. 482.
9. Вихованець Н., 1987 р. н., укр., уродженка с. Вила, Віницької області.

